

УДК (63+323.325) (470+571) 190/192

ХУТІР ЯК АЛЬТЕРНАТИВА ОБЩИННОМУ ВОЛОДІННЮ В УРЯДОВИХ ПРОЕКТАХ АГРАРНИХ РЕФОРМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Зінаїда Священко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Україна, 20300, Черкаська область, м. Умань, вул. Садова, 2
e-mail: szv09@meta.ua

Хутір, як загальний спосіб поселення в Україні, виник давно, у добу освоєння нових земель, коли було раціонально вести господарську забудову на одному місці. Ще з XVI ст. відомі хутори-зимівники на запорозьких землях. У XIX ст. хутори поширились у Волинській губернії, а також на українських землях, що перебували під Австро-Угорщиною. Споріднені з хуторами були так звані відруби та відрубні господарства, в яких земельні угіддя і частина забудов скупчувались разом, а сама селянська садиба і далі залишалася у селі. На початку ХХ ст. аграрна політика царської Росії з метою зміцнення селянського стану сприяла створенню хутірських господарств. За Столипінської реформи (1906-1917) було створено 1,6 млн. хутірських господарств з 16 млн. десятин землі [1, с. 26].

В урядових колах Російської імперії про хутір, як альтернативу общинному володінню, висловлювались ще до початку Столипінської аграрної реформи. Прикладом такого зацікавлення хуторами є обговорення питання їх створення Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості (далі – Особлива нарада), яка діяла у 1902-1905 рр. у Російській імперії під керівництвом С. Вітте та Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ.

Питання діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ розглядалося у працях Л.В. Нестерової [2] С.М. Сидельникова [3], М.С. Симонової [4], І.К. Щербакової [5] й ін. Однак загалом вище означена проблема ще не була предметом активного наукового інтересу вітчизняних істориків, а тому стала предметом нашого аналізу. Отже, у межах запропонованої розвідки автор ставить за мету дослідити питання ставлення до хутора як альтернативи общинному володінню в урядових проектах аграрних реформ Російської імперії на початку ХХ ст.

23 січня 1902 р. розпочала свою роботу

Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості, на яку покладалося напрацювати основні принципи нової аграрної політики. До складу установи увійшло 22 чиновники високого рангу. Вони представляли такі інституції Російської імперії: Державну раду (А. Половцев, граф І. Воронцов-Дашков, Н. Чихачев, А. Куломзин, П. Семенов, Н. Герард), Міністерство землеробства та державного майна (О. Єрмолов), Міністерство внутрішніх справ (Д. Сипягін, Е. Вагаци, В. Плеве), Міністерство фінансів (С. Вітте, В. Коковцов, О. Оболенський, М. Кутлер, О. Путилов) тощо [6, с. 2].

У ході роботи Особливої наради принципове значення для визначення напрямів нової аграрної політики мало, з-поміж інших, два питання: 1) які альтернативні общинному формі землеволодіння можуть сприяти ефективному розвитку сільського господарства; 2) за якими правилами селяни можуть виходити з общини й виокремлювати свої наділи із общинного фонду.

Як не дивно, однак і прихильники збереження общини, й їхні опоненти одноголосно висловилися за хутір як альтернативу общинному землеволодінню. Хутір було проголошено панацеєю в усуненні проблем, що мали місце у сільському господарстві Російської імперії наприкінці XIX – на початку ХХ ст. Однак уже конкретні міркування стосовно хуторів, становлення хутірської системи господарювання на селі у прихильників збереження общини та їхніх опонентів були різними.

П. Семенов, розмірковуючи над масштабами поширення хутірської системи, закликав колег «прагнути до добробуту всього народу, а не окремих осіб». У такий спосіб він привертав увагу до ризиків, які виникали під час становлення хутірської системи. На наш погляд, П. Семенов резонно зауважував, що формування хуторів призведе до масового обезземелення селян: «Якщо зі 100 селянських дворів земельні наділи перейдуть до 20 господарів, ...а решта 80 дворів стануть безземельними, то це

б суперечило всьому тому, що створювалося Положенням 19 лютого 1861 р. Поділити общинну землю між усіма 100 дворами так, щоб кожний отримав гарну ділянку, на якій завів би хутірське господарство, на жаль, неможливо» [7, с. 15]. Подібними були думки й О. Щербатова. За його підрахунками, понад $\frac{3}{4}$ селян при переході на хутори, розмір якого обмежувався б 50 дес., ставали безземельними. Масовому поширенню цієї системи перешкоджали і природнокліматичні умови, наприклад дефіцит води в окремих регіонах. О. Посніков, підтримуючи своїх однодумців, наводив аргументи соціокультурного характеру. Він був переконаний, що хутір, порівняно з общиною, меншою мірою відповідав специфіці побуту російських селян. У такий спосіб, виступаючи за хутір як альтернативну форму общинному землеволодінню, прихильники збереження общини виступали за обмеження поширення хутірської системи.

Опозиційно налаштований до общини П. Дюшен поставив під сумнів судження своїх колег стосовно недоречності масового поширення хуторів. Зокрема, він спростовував заперечення щодо поширення хуторів реальними прикладами із заселення Сибіру й інших степових районів Російської імперії. З цього приводу П. Дюшен говорив: «Дивно, що всі заперечення лунають саме тепер, коли ще до недавнього подвірне заселення було звичайною формою колонізації степів нашого півдня, приволзького краю і всього Сибіру, не кажучи вже про давню Русь, яка не знала великих поселень. Якщо наші селяни до недавнього засновували у степах хутори і знаходили воду, то геть не зрозуміло, чому вони її не віднайдуть тепер». Необхідність і можливість створення хутірських господарств доводив досвід Ровенської та Вітебської губерній. П. Дюшен зауважував, що у цих регіонах розверстання общинного землеволодіння відбувалося без втручання держави, коштом селян [8, арк. 68-70].

Особлива нарада, вислухавши аргументи обох сторін, як завжди, обрала компромісну позицію. Вона була висловлена у виступах О. Єрмолова, Д. Піхно. Перший однозначно відрубне землеволодіння назвав досконалою формою землеволодіння. Водночас він погодився з думкою тих колег, які говорили про поступовий перехід до неї: «Я вважаю, однак, що перше, ніж перейти до цієї форми, община поступально пройде декілька стадій: спочатку трансформується у подвірне володіння, а далі – до більш відособленого землеволодіння. Перехід

має бути поступовим...» [9, с. 20-21]. Схожі думки висловив і Д. Піхно. Він наголосив на безперспективності насильницької трансформації економічного життя. На його переконання, краще не заважати людям жити краще, а допомагати у цьому. У зв'язку з цим, підсумовував професор: «Прагнути до масового поширення хуторів не потрібно, оскільки ця, безсумнівно краща форма господарювання містить багато складнощів, не завжди є придатною до реалізації» [10, с. 30-31]. Таким чином позиція Особливої наради стосовно хуторів полягала у тому, що: 1) хутір визнавався ефективнішою, порівняно з общиною, формою землекористування, хоча і небездоганною; 2) перехід від общинного до хутірського землеволодіння має бути поступальним, ненасильницьким.

С. Вітте також погоджувався з принципами Особливої наради – поступовість, ненасилля.

Восени 1903 р. завершила роботу над законопроектом аграрної реформи Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ. Було підготовлено нове Положення про селян. Основним принципом цього положення із-поміж інших визнавався принцип наділення усього селянства землею, який члени Редакційної комісії розуміли як «створення сільського населення, забезпеченого у своїх потребах особливим, дарованим йому земельним фондом» [11, с. 11]. Також пафосно проголошувалося, що нове Положення буде діяти «багато років».

Перегляд Редакційною комісією ролі та значення общини у соціально-економічному та правовому житті селянства на порядок денний ставив питання про те, які форми господарювання на селі сприятимуть покращенню селянського добробуту. Як не парадоксально, але саме консервативно налаштовані члени Редакційної комісії висловилися за відрубати та хутори як альтернативу общині та надільному землеволодінню селян. Саме хутір, на переконання авторів нового Положення, гарантував селянам якщо не манну небесну, то, принаймні, якісне покращення їхніх матеріальних статків. З хутора почали робити новий фетиш, розглядати цей інститут як чергову панацею від проникнення «політичної інфекції» у селянське середовище. Вважалося, що саме хутірська система господарювання сприятиме «зміцненню у селян поваги до чужих прав» [11, с. 23-24]. У такому ж контексті згодом лунали і думки П. Столипіна: «Я думаю, що селяни не можуть не бажати розв'язання того питання, яке для них є найближчим, найболучішим. Я думаю, що і землевласники не

можуть не бажати мати своїми сусідами людей спокійних і задоволених замість голодних і свавільних. Я думаю, що і всі російські люди, бажаючи заспокоєння своїй країні, бажають якнайшвидшого розв'язання того питання, яке, без сумніву, хоча б частково, живить смуту» [12, с. 99].

Водночас вважаємо хибним стовідсоткове ототожнення розуміння сутності хутірського господарства П. Столипіним і членами Редакційної комісії. По-перше, в аналізованому проєкті ідея хуторів і відрубів лише викристалізувалася, формувалася. По-друге, найголовніше, за новим Положенням, володіння селянами хуторами та відрубамі відбувалося на правах общинної та подвірної власності. За аграрною реформою П. Столипіна, – на правах приватної власності. По-третє, О. Стишинський і його колеги, розуміючи, що відрубно-хутірська система зумовить кардинальні трансформації в укладі селянського життя, не хотіли цього допускати. Природними формами землеволодіння, «напрацьованими історичним досвідом», вони продовжували вважати общинне та подвірне землеволодіння. Зрозуміло чому. За таких умов селянин не трансформовувався у «віттевську персону», а залишався поза юрисдикцією цивільного законодавства.

У такий спосіб ми спостерігаємо алогізм у судженнях членів Редакційної комісії. З одного боку, вони критикують общину, а з іншого – докладають зусиль для зміцнення цього інституту: реорганізації й упорядкування переділів [11, с. 16, 23-25]. Правильно виявляючи слабкі місця общини, вони віддають перевагу поступовій, невизначеній у часі трансформації общинного та подвірного землеволодіння у відрубно-хутірське. Основним аргументом на користь общини у такому шараханні навколо цієї інституції було те, що вона опікувалася неможливим селянством.

Не менш суперечливими були статті «Положення про надільні землі» Редакційної комісії про перехід селян на хутори та відруби. Водночас зауважимо, що це було новим моментом в аграрному законодавстві Російської імперії початку ХХ ст. Передбачалося три основних способи їхнього створення при общинному володінні: 1) утворення висілок; 2) виокремлення ділянок окремим особам; 3) перехід цілих селянських общин від общинного володіння до подвірного. Передбачаючи створення висілок, члени Редакційної комісії ставили перед собою конкретну мету. Її зміст полягав у тому, щоб ліквідувати черезсмузжя та далекосмузжя.

За своєю спрямованістю статті про створення висілок більшою мірою відповідали стратегічним інтересам заможного селянства. Підтвердженням такої нашої тези є зміст статей 115, 116, 118, 124 та 125 проєкту. Зокрема, статтями 115-116 визначалися умови створення висілок. Вони створювалися у малонаселених общинах, які нараховували 20-50 дворів, за вимогою $\frac{1}{5}$ від загалу господарів. Якщо община нараховувала більше дворів, то потрібна була згода не менше 50 господарів, навіть, якщо це буде менше $\frac{1}{5}$. Утворення висілок не залежало від періодичності перерозподілу общинних земель. Бажаючи відійти на висилки, наділялися правом отримання рівноцінної землі. За ними зберігалось право користування угіддями. Таким чином закон захищав виселенців від погіршення їхнього добробуту. Виселенці мали право більшістю голосів обирати форму землеволодіння: подвірну чи общинну. Коли обиралася подвірна форма землеволодіння, кожний двір отримував землю в одному відрубі. За общинного землекористування регламентувалася кількість дворів. Вона не могла перевищувати десяти дворів [13, с. 338-347, 350-353].

На перший погляд може скластися враження, що перехід на відруби та хутори був вигідний селянам, а держава була зацікавлена у масовості цього явища. Однак уважне вивчення усіх норм проєкту нового законодавства змушує у цьому сумніватися. Насправді члени Редакційної комісії робили ставку не на все селянство, а лише на заможну його частину. Така позиція знайшла законодавче закріплення. Зокрема, передбачалося обов'язкове переселення виселенців на надані їм ділянки своїм коштом [13, с. 338-343]. Фінансової підтримки держава не надавала ні на переселення, ні на започаткування господарювання на новому місці. Стартовий капітал був не у всіх навіть заможних господарів. Не всі могли витримати витрати і на перевезення. Цим зазначений проєкт у гіршу сторону різнився від Столипінського аналогу. У такий спосіб обмежувалася економічна ініціатива навіть середньозаможних і заможних селян.

Підсумовуючи, констатуємо, що позиція Особливої наради стосовно хуторів полягала у тому, що хутір визнавався ефективнішою, порівняно з общинною, формою землекористування, хоча і небездоганною; перехід від общинного до хутірського землеволодіння мав бути поступальним, ненасильницьким. Члени Редакційної комісії теж висловилися за відруби та хутори як альтернативу общині та наді-

льному землеволодінню селян, але за новим Положенням, володіння селянами хуторами та відрубамі відбувалося на правах общинної та подвірної власності. Однак в об'єктивних реальностях російсько-імперської соціально-економічної та суспільно-політичної дійсності початку ХХ ст. цього було замало.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Падалка С.С. Хутірські господарства Київської губернії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / С.С. Падалка // Вісник аграрної історії. – 2012. – № 3. – С. 26-31.
2. Нестерова Л.В. Вопрос о крестьянском надельном землевладении в Редакционной комиссии Министерства внутренних дел (1902-1904 гг.) / Л.В. Нестерова // Научные доклады высшей школы. – 1960. – № 2. – С. 76-92.
3. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 289 с.
4. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции / М.С. Симонова. – М.: Наука, 1987. – 254 с.
5. Щербакова И.К. Особое Совецание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале ХХ века (1902-1905 гг.). / И.К. Щербакова: дисс... к.и.н. – М., 2003. – 282 с.
6. Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902-1904 гг. – СПб., 1904.
7. Протокол № 13 // Протоколы по крестьянскому делу. – СПб., 1905. – 24 с.
8. Російський державний історичний архів, ф.1233, оп.1, спр.69. – 254 арк.
9. Протокол № 15 // Протоколы по крестьянскому делу. – СПб., 1905. – 44 с.
10. Протокол № 14 // Протоколы по крестьянскому делу. – СПб., 1905. – 34 с.
11. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. – Т.І. – СПб., 1903. – 641 с.
12. Столыпин П.А. Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г. / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя; Речи в Государственном совете и думе. – М.: Рюрик, 1991. – С. 99-107.
13. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. –Т.V. – СПб., 1903.– 631 с.

Священко Зінаїда Хутір як альтернатива общинному володінню в урядових проектах аграрних реформ Російської імперії на початку ХХ ст.

У статті висвітлено питання ставлення до хутора як альтернативи общинному володінню в урядових проектах аграрних реформ Російської імперії на початку ХХ ст. Звертається увага на обговорення питання створення хуторів Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості та Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ. Зроблено висновок про те, що хутір визнавався ефективнішою порівняно з общинною формою землекористування, але в об'єктивних реальностях російсько-імперської соціально-економічної та суспільно-політичної дійсності початку ХХ ст. пропонуваного урядовими комісіями було замало.

Ключові слова: хутір, община, селянство, Особлива нарада, Редакційна комісія

Священко Зинаида Хутор как альтернатива общинному владению в правительственных проектах аграрных реформ Российской империи в начале ХХ в.

В статье рассмотрены вопросы отношения к хутору как альтернативы общинному владению в правительственных проектах аграрных реформ Российской империи в начале ХХ в. Обращается внимание на обсуждение вопроса создания хуторов Особым совещанием по вопросам сельскохозяйственной промышленности и Редакционной комиссией Министерства внутренних дел. Сделан вывод о том, что хутор признавался эффективной по сравнению с общинной формой землепользования, но в объективных реальностях российско-имперской социально-экономической и общественно-политической действительности начала ХХ в. предлагаемого правительственными комиссиями было мало.

Ключевые слова: хутор, община, крестьянство, Особое совещание, Редакционная комиссия

Svyashchenko Zinayida Alternatively farm community ownership in government projects agrarian reform of Russian Empire in the early XX century

In the article highlights the problem relationship to the farm as an alternative to communal ownership in government agrarian reform projects of the Russian Empire in the early twentieth century. Attention is drawn to the discussion creation farms Special meeting of the needs of the agricultural industry and the drafting committee of the Ministry of Interior.

The author notes that the position regarding the Special Meeting of farms was that: 1) farm recognized as effective compared to the community form of land use, although not perfect; 2) transition from communal tenure farm ownership of land to be progressive, non-violent.

Attention is drawn to the fact that the judgments of members of the Editorial commission observed illogic. On the one hand, they criticize the community, on the other – endeavor to strengthen this institution, reorganization and streamlining of redistribution. Correctly identifying the weaknesses of the community, they prefer gradual, uncertain time, transformation of communal and homestead land ownership in cutting-farmhouse. The author believes wholly false understanding of the nature of identification P.A. Stolypin farmhouse farming and member of the Editorial committee.

It is concluded that the farm recognized effective compared to the community form of land use, though not perfect, but the objective reality of Russian-imperial socioeconomic and socio-political reality early twentieth century. proposed a government commission was not enough.

Keywords: farm, community, farmers, Special meeting, Editorial committee

Рецензенти:

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор
Тихонов А.К., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 01.02.2017 р.